

- Eidemiller, E. H. & Nikolskaya, I. M. (2005), "Family psychotherapy and clinical psychology of a family" ["Semeynaya psikhoterapiya i klinicheskaya psikhologiya sem'yi"], *Rossiyskiy semeinyi vrach – Russian family doctor*, Vol. 9 No. 2, p. 16–21.
- Innocenti, M. S., Huh, K. & Boyce, G. C. (1992), "Families of children with disabilities: Normative data and other considerations on parenting stress", *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 12 No. 3, p. 403–427.
- McConkey, R., Truesdale-Kennedy, M., Chang, M.-Y., Jarrah, S. & Shukri, R. (2008), "The impact on mothers of bringing up a child with intellectual disabilities: A cross-cultural study", *International Journal of Nursing Studies*, Vol. 45 Issue 1, p. 65–74.
- Mushkevych, M. I. (2013), "Scientific approaches to family with a problematic child" ["Naukovi pidkhody do simii z problemnoiu dytynoiu"], *Psykhologichni perspektivy: zbirka naukovykh prats – Psychological perspectives: A collection of scientific works*, Volynskiy Lesya Ukrainka national university, No. 21, p. 164–175.
- Pelchat, D., Lefebvre, H. & Perreault, M. (2003), "Differences and similarities between mothers' and fathers' experiences of parenting a child with a disability", *Journal of Child Healthcare*, Vol. 7 No. 4, p. 231–247.
- Savina, E. A. & Charova, O. B. (2002), "Specifics of material mental sets in relation to children with deviations in development" ["Osobennosti materynskikh ustanovok po otnosheniiu k detiam s narushenyami v razvitii"], *Voprosy psikhologii – Issues of psychology*, No. 6, p. 15–22.
- Seligman, M. & Darling R. (2009), *Ordinary families, special children: a systems approach to childhood disabilities*, The Guilford Press, New York.
- Singh, N. N., Lancioni, G. E., Winton, A. S. W., Singh, J., Curtis, W. J., Wahler, R. G. & McAleavey, K. M. (2007), "Mindful parenting decreases aggression and increases social behavior in children with developmental disabilities", *Behavioral Modification*, Vol. 31 No. 6, p. 749–771.
- Smith, T. B., Oliver, M. N. I. & Innocenti, M. S. (2001), Parenting stress in families of children with disabilities, *American Journal of Orthopsychiatry*, Vol. 71 (2), p. 257–261.
- Teti, D. M., O'Connell, M. A. & Reiner, C. D. (1996), "Parenting sensitivity, parental depression and child health: The mediational role of parental self-efficacy", *Infant and Child Development*, Vol. 5, Issue 4, p. 237–250.
- Tkacheva, V. V. (2004), Psychological investigation of a family bringing up children with deviations in development [Psykhologicheskoe izuchenie semei, vospytyvaiushchykh detei s otkloneniyami v razvitii], Education and methodical unit «Psykhohyia», Moscow.
- Woolfson, L. & Grant, E. (2006), Authoritative parenting and parental stress in parents of pre-school and older children with developmental disabilities, *Child: Care, Health and Development*, Vol. 32, Issue 2, p. 177–184.

Надійшла до редколегії 12.06.2015

УДК 159.923

Л. П. Міщиха

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Анотація. На основі інтегративно-особистісного підходу здійснено теоретичний аналіз творчих напрацювань особистості в пізній період її життя. Прослідковано «паралель» в описі творчої діяльності у період ранньої, середньої та пізньої дорослості. На психобіографічному матеріалі виокремлено психологічні особливості діяльності Є. О. Патона, М. М. Амосова, О. Т. Гончара. Виявлено специфіку та особли-

вості їх творчої діяльності в пізньому онтогенезі; розкрито характерні риси творчого стилю «третього віку».

Ключові слова: пізня дорослість, творча діяльність, творча продуктивність, творчий потенціал, творчий стиль.

Аннотация. Исследованы психологические особенности личности в период поздней взрослости. С позиции интегративно-личностного подхода, а также наработок в геронтопсихологии обобщены примеры творческого опыта одаренных личностей, продуктивных на протяжении всего онтогенеза, в частности, в период поздней взрослости. Особое внимание уделено вопросам специфики творческого стиля личности в период ее зрелости.

Ключевые слова: поздняя взрослость, творческая деятельность, творческая продуктивность, творческий потенциал, творческий стиль.

Постановка проблеми. Розглядувана проблема є безумовно актуальна і нова для української психологічної науки, оскільки дослідження пізнього онтогенезу розширює онтологічний простір буття особистості.

Науковці більше уваги приділяють проблемі розвитку особистості в першій третині її життя (період дитинства та юності); віковий сегмент дорослості, зокрема пізньої дорослості, вивчений набагато менше. Водночас, незважаючи на еволюційні зміни психіки в період пізнього онтогенезу, розвиток людини не припиняється до кінця її життя, оскільки ідеться про «незавершеність» особистості. А відтак постає питання про необхідність застосування індивідуально-психологічного підходу до вивчення творчих можливостей літніх людей. Таким чином, виявлення психологічних особливостей творчої діяльності особистості в період пізньої дорослості і становить мету нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікавим є погляд учених на розвиток людини як безперервний процес, що триває все життя (Anan'yev, 2001; Antsyferova, 2006; Baltes, Carstensen, 1996; Mishchykha, 2014b), у якому структури і утворення віку – продовження утворень попередніх стадій життя особи. В останні роки все більше науковців розробляють питання, присвячені проблемі творчих можливостей людини у завершальний період її життя (Antsyferova, 2006; Berezina, 2010; Bodalyev, 2003; Druzhyinin, 2002; Mishchykha, 2014a; Rudkevych, 2000). Водночас дослідження вчених у цій галузі більше стосуються геронтологічної проблематики, у якій висвітлено проблеми медико-соціальної допомоги літній людині. Недостатньо опрацьовано питання психологічної підтримки людини похилого віку, використання її творчого досвіду, прижиттєвих напрацювань, що збіднює погляд на саму природу людини та її старість як індивідуальний, нелінійний процес у характеристиці типів старіння, особистісних самоідентифікацій у старості, ресурсу старості.

Метою нашого дослідження є вивчення психологічних особливостей творчої діяльності особистості в період пізньої дорослості.

У ході опрацювання розглядуваних питань необхідно виконати такі **завдання**:

- 1) здійснити теоретичний аналіз наукового доробку вчених із запропонованої проблематики в галузі геронтопсихології;
- 2) узагальнити досвід творчих напрацювань особистості в пізньому онтогенезі;
- 3) провести порівняльний аналіз психологічних особливостей творчої діяльності особистості в ранній, середній дорослості та в пізній період життя;
- 4) виокремити особливості й специфіку творчої діяльності особистості в пізньому онтогенезі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні геронтологи вбачають у пізньому завершенні діяльності фактор довголіття. Ідеться не тільки про професійну, але й про будь-яку іншу працю людини, яка приносить їй задоволення,

оскільки у процесі діяльності основні ресурсні можливості відтворюються й поповнюються. Серед факторів, що зумовлюють поступальний розвиток особистості в пізньому онтогенезі, виокремлюють змістовність, творчий характер способу її життя (Antsyferova, 2006).

Сучасні антрополози стверджують, що адаптація, ріст і розвиток людини продовжуються протягом усього життя. Учені, які вивчали залежність зміни мозкових ритмів від віку (Gerasymchuk, 2012), довели, що активність мозку в 50–70 років зростає. У 60–80 років можливий перехід домінанти мозкових хвиль спочатку в тета-, а потім і дельта-діапазон. Достовірно встановлено активність дельта- і тета-діапазонів, що набагато перевищує її показники в 30 років, і деяке ослаблення альфа-діапазону порівняно з віком 50–60 років. Водночас, якщо брати до уваги творчих особистостей (які досягнули успіху у всіх сферах розумової діяльності), у зрілості в них не відбувається редукції різних типів мозкових хвиль, на відміну від інших людей, у яких подібний зсув домінуючих мозкових хвиль у старості перетворюється на патологію. Результати досліджень засвідчили, що в стані творчості діапазон бета-хвиль менш активний, домінують хвилі дельта, тета, альфа (більш сповільнені, характерні для медитації), що типово для роботи несвідомого рівня психіки. Таким чином, у 50 років потенційні розумові здібності не зменшуються, а зростають. Це саме стосується і віку 70 років за умови відсутності захворювань мозку (розумові здібності тут вищі, ніж у 30 років, принаймні за рівнем мозкової активності) (Gerasymchuk, 2012). У творчих особистостей активні й контрольовані всі типи мозкових хвиль, хоча з незначною домінантою альфа-рівня.

Творча діяльність має особливе значення як фактор уповільнення інволюції людини в цілому. Зміни, що відбуваються з людьми похилого віку, обумовлюють у кінцевому результаті актуалізацію і використання потенційних та резервних можливостей, накопичених у період росту, зрілості і формування особистості в ході пізнього розвитку. Крім того, активність творчої особистості завжди виходить за межі сімейних і вузькопрофесійних інтересів, вона здебільшого взаємодіє з макросоціальним середовищем.

Видатні митці, як правило, починають творчу діяльність раніше, ніж усі інші, а завершують її пізніше; тривалість періоду максимальної продуктивності у них більша, зниження активної діяльності відбувається значно рідше й має кількісний, а не якісний характер. Особи, у яких творча активність поєднана з високим рівнем інтелекту, рефлексії і саморегуляції, мають великі шанси на продуктивну старість (Druzhyin, 2002). Так, В. Тіціан, який прожив 96 років, написав свої кращі полотна після 80 років, а всесвітньовідому «Битву при Леранто» створив, коли йому було вже 90 років; у тому ж віці намалював одну з кращих своїх картин – «Оплакування Христа». А. Гумбольдт працював над роботою «Космос» із 76 до 89 років; І. Павлов написав «Двадцятилітній досвід» у 73 роки, а «Лекції про роботу великих півкуль головного мозку» – у 77, Й. Гете закінчив другу частину «Фауста» напередодні своєї смерті; А. Верді завершив оперу «Отелло» в 73 роки, а оперу «Фальстаф» – у 79 років. Л. Толстой у 71 рік написав роман «Воскресіння», у 72 – «Живий труп», а в 76 – повість «Хаджи-Мурат»; Мігель де Сервантес писав «Дон-Кіхота» із 58 до 68 років. У 67 років В. Гюго написав «Людина, яка сміється»; у 64 роки І. Єфремов створив один із найкращих своїх романів – «Таїс Афіньська». Портретист Альфред Граф плідно працював до 93 років, Адольф Менцель – до 88 років, Йозеф Гайдн – до 67, Ріхард Вагнер – до 69, Галілео Галілей – до 74 (у 72 роки завершив свої «Діалоги нової науки»); П'єр Сімон маркіз де Лаплас – до 75, Тінторетто – до 76, Мікеланджело Буонаротті – до 79, Вольтер і Франс Вальс – до 84, Бернард Шоу – до 94. Відомого натураліста і професора хімії Л. Пастера на 40-му році життя розбив параліч. Проте він прожив майже до 74 років і в останні 30 років зробив найбільш цінні відкриття і написав низку праць.

Учений обстоював домінуючу роль психіки в підтримці гарного фізичного стану. М. Цицерон наводить приклад із життя Софокла, якого на старості літ діти притягнули до суду й хотіли визнати недієздатним за недбале керування власним маєтком. Тоді Софокл прочитав суддям щойно написану трагедію «Едіп у Колоні» і був визнаний дієздатним. Римський поет Сенека в поважному віці написав свої кращі трагедії, Галілею був 71 рік, коли він довів, що Земля обертається навколо Сонця. Платон помер у 80-літньому віці, до останніх днів записуючи свої думки. Вольтер до глибокої старості зберігав дотепність і сарказм, Б. Мікеланджело і у 80 років писав такі самі прекрасні картини, як і в молодому віці. На дев'ятому десятку він завершив свою знамениту скульптурну композицію в храмі Святого Петра в Римі. Творчу активність зберегли філософи й натуралісти А. Шопенгауер, І. Ньютон, до глибокої старості створюючи свої наукові трактати.

Серед музикантів і художників найбільш плідно працювали у кінці життя К. Моне (до 86 років), Ель Греко (до 73 років). Так, на схилі літ манера Ель Греко стає більш емоційною, квапливою, а фарби – прозорими і ніжними. Схожа картина еволюції творчості характерна для багатьох видатних художників – Н. Пуссена, Б. Шардена, Ж. Давіда, К. Коро, Ф. Хальса та ін. Зміна творчої манери живописця – одна із найхарактерніших ознак його творчої еволюції. Вона може відбуватись поступово (як у Клода Моне) або одномоментно (Пабло Пікассо). Для еволюції творчості найбільш видатних представників західноєвропейського мистецтва характерний ранній або відносно пізній розквіт зі збереженням високої творчої активності в похилому віці. Кількість робіт із віком, звичайно, дещо зменшується, проте їх якість або не змінюється, або навіть підвищується. Так, пізні картини М. Реріха вважають більш геніальними, ніж ранні, як і поезію Анни Ахматової. Пізні вірші Б. Пастернака, написані ним після 60 років, принесли йому всесвітнє визнання. У 69 років О. Суворов здійснив свій переможний похід через Альпи; у 67 років виграв Вітчизняну війну 1812 р. М. Кутузов.

Високу творчу продуктивність у період пізньої дорослості демонстрували учені-психологи А. Адлер, К. Юнг, Е. Фромм, К. Роджерс, В. Франкл, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін. Наявність високого інтелекту, а також творчість продовжують життя. Серед довгожителів переважають філософи, учені-теоретики, засновники експериментальних наукових шкіл, а також письменники-інтелектуали із філософським складом розуму. Період найвищого розквіту у видатних людей у музиці, літературі, науці й філософії розпочинається приблизно в 60 років. Так, художник О. Бенуа прожив 90 років, П. Пікассо – 92 роки, письменники Б. Шоу – 94 роки, Е. Войнич – 96 роки, С. Моем – 91 рік, фізіолог Павлов – 87 років, філософ Б. Рассел – 97 років і т.д. Ці люди займались активною творчою діяльністю до кінця свого довгого життя.

Творчу активність у пізні роки онтогенезу проявляли й українські митці та вчені, зокрема М. М. Амосов (89 років), О. Т. Гончар (77 років), М. К. Заньковецька (80 років), О. Ю. Кобилянська (79 років), А. Ю. Кримський (70 років), М. Л. Кропивницький (70 років), С. А. Крушельницька (80 років), М. В. Лисенко (70 років), І. І. Сікорський (83 роки), Є. О. Патон (83 роки), Н. М. Ужвій (88 років); учені-психологи М. Й. Боришевський (80 років), Г. С. Костюк (83 роки), В. А. Роменець (72 роки) та ін.

Творчий процес у пізньому онтогенезі має подвійний характер: як позитивний, оскільки розширюється досвід, покращуються здібності до синтезу, так і негативний – притаманні надмірна обережність, нерішучість у прийнятті неочікуваних незвичних рішень. Літературні твори, написані в старості, «не витримують конкуренції» з написаними раніше (хоча є й винятки), оскільки, наприклад, для створення роману потрібні пристрасть, сильні емоції, які старість «гасить». Письменникам поважного віку краще вдаються твори автобіографічного характеру чи поетичного жанру. Художники до старості зберігають інтерес до роботи і сві-

жість сприйняття. Вони не занурені в минуле, навпаки, кожна нова картина асоціюється з даністю «тут і тепер», вона яскрава, відкрита, вік надає митцю впевненості і позбавляє залежності від думки суспільства. Приклади з життя видатних майстрів є доказовим емпіричним матеріалом здатності творчої людини і в пізні роки онтогенезу залишатися продуктивною. Насамперед це стосується сфери суспільних наук, філософії, біології, у яких як старт, так і фініш творчої активності відбуваються значно пізніше, ніж у точних науках. У разі переорієнтування інтересів людини за сприятливих зовнішніх умов виявляються здібності, які раніше не були актуалізовані. Високий творчий потенціал у період пізнього онтогенезу зумовлений багатьма факторами, серед яких – широта інтересів старших людей, коли діяльність творчої особистості виходить за межі сімейних і вузькопрофесійних інтересів і реалізується й в інших соціально значущих галузях. Істотною особливістю людей похилого віку, які займаються творчістю, є специфічна мотивація. Із віком продуктивність праці менше знижується в тих митців, науковців, яким притаманні внутрішня вмотивованість, значна зацікавленість у самій роботі, процесі творчості. У поважні роки вчені та митці стають засновниками цілих шкіл і нових напрямів у своїй галузі (Mishchukha, 2014b).

Проаналізуємо особливості творчої діяльності людей похилого віку на психобіографічному матеріалі Є. О. Патона, М. М. Амосова й О. Т. Гончара (Mishchukha, 2014b).

Аналіз наукової спадщини Євгена Оскаровича Патона у форматі вікової динаміки його творчих здобутків переконливо засвідчує творчу активність ученого протягом усього онтогенезу. Якщо в періоди ранньої та середньої дорослості дослідний пошук науковець спрямовував на розробку і проектування дерев'яних і залізничних мостів (напрацювання за цими проектами було покладено в основу відомих праць «Залізні мости» та «Дерев'яні мости», таблиць, атласів, проектів, розрахунків), то в період пізньої дорослості в поле його наукових інтересів потрапляє проблема електрозварювання (розрахунки і проектування електрозварювання у промисловості, суднобудівництві, машинобудуванні тощо). Опанувавши інженерну справу в галузі мостобудування, у 60 років він починає освоювати зварювання. У віці 70–71 років, крім масштабної роботи як керівника, організатора численних проектів, він пише свою працю «Швидкісне автоматичне зварювання під шаром флюсу», зробивши, таким чином, вагомий внесок у галузь електрозварювання, а також у перемогу над ворогом у Великій Вітчизняній війні.

Наприкінці життя Є. Патон усе більше уваги приділяв узагальненню напрацьованого досвіду, видавав методичні матеріали, розробляв і окреслював перспективи розвитку вітчизняного автоматичного зварювання.

Останнім проектом Євгена Оскаровича було завершення будівництва київського суцільнозварного моста (Наводницький міст), якому було присвоєно його ім'я. Учений лише три місяці не дожив до його відкриття, фактично до останнього подиху керував цим проектом, який став для нього «лебединою піснею».

Неабияку творчу продуктивність у пізні роки життя проявив і М. М. Амосов. Будучи директором Інституту серцево-судинної хірургії, він до свого 80-ліття продовжував практику в галузі кардіохірургії. Згодом розпочав експеримент із подолання старості.

У пізній період онтогенезу роботи М. М. Амосова мають більш емпіричний характер і відображають рефлексію досвіду хірурга в лікуванні хворих. У розглядуваний період Амосов активно видає свої науково-популярні праці з метою популяризувати медичні знання серед широких верств населення для профілактики і лікування різних хвороб. У цей час він звертається й до автобіографічного жанру, ретроспективно окреслює власне професійне становлення. Виходять друком роздуми-інтенції вченого, що відображають внутрішню позицію автора не тільки в галузі медицини, кібернетики, інженерії, але й філософії, психології, педагогіки

тощо. За рік до смерті (у віці 88 років) науковець завершує свою відому «Енциклопедію Амосова», довівши власну творчу спроможність у пізньому онтогенезі.

Дані аналізу вікової динаміки творчої продуктивності Олесь Терентійовича Гончара переконливо підтверджують його творчу активність протягом усього життя. Якщо в ранній дорослості митець тяжіє до написання романів, повістей, новел і поетичних творів, які залишаються в авангарді й протягом середньої дорослості автора, то в пізній дорослості Олесь Гончар завершує романи «Твоя зоря», «Крапля крові», а також пише повісті «Далекі вогнища», «Спогади про океан». На цьому етапі життя він усе більше заявляє про себе як публіцист, літературний критик, політичний діяч. Як публіцист Олесь Терентійович досяг вершини розквіту в той час, коли вийшов на сімдесятирічний рубіж. У цей період надруковано близько третини публіцистичного доробку письменника (350 творів, загалом написано 1000 публіцистичних творів). О. Т. Гончар зробив вагомий внесок у розбудову Української держави. Його виступи у пресі, на телебаченні суспільство сприймало як голос українського народу, який прагнув здобути суверенітет.

Аналіз творчого доробку будь-якого митця, науковця за віковою градацією доводить те, що з віком змінюються форма і сутність цього доробку. Креативність більш інтенсивна і спонтанна в молодому віці, проте у старшому вона глибша, виваженіша, триваліша в часовому спектрі розробки ідеї, її розгортання та реалізації (Lyubart, 2009). Із віком змінюється і сам характер діяльності: молоді творці спрямовують свої зусилля на те, щоб спростувати традиційні цінності у своїй галузі, у той час як їх більш зрілі колеги намагаються синтезувати дані цінності.

Виокремимо психологічні особливості творчої діяльності особистості в період пізньої дорослості:

1) літні митці, як правило, спираються радше на суб'єктивний (активна інтроспекція), а не на об'єктивний досвід;

2) пошук творцем єдності й гармонії;

3) творчість пронизана переживаннями митця, що відображено в смислопошуковій тематиці;

4) тяжіння до інтеграції різних ідей, часто суперечливих за змістом (опис спостережень протягом життя);

5) домінування есхатологічної проблематики, духовних надбань, життєвого досвіду, авторських сентенцій у вирішенні моральних та етичних проблем;

6) тяжіння до написання мемуарів, есе, автобіографічних розвідок, публіцистики, науково-популярних та філософських творів;

7) виваженість, осмисленість і критичність у виборі творчої діяльності, її характеру й змістового наповнення;

8) збільшення рефлексії творчої діяльності, яка із віком стає глибшою;

9) критичне мислення, кристалізований інтелект, а отже, і великий творчий досвід формують прагнення до його акумуляції, інтеграції та ретрансляції прийдешнім поколінням;

10) зростання почуття відповідальності автора перед нащадками й учнями, переосмислення творчого шляху, а відтак і прагнення встигнути втілити в життя свої задуми; прагнення творчого безсмертя.

Олесь Гончар у пізній період життя так охарактеризував особливості творчої діяльності літнього митця: «Все частіше можна спостерігати випадки, коли найповніше письменник розкривається, власне, вже під самий кінець життя» (Gonchar, 2003).

Результати вивчення біографій видатних людей свідчать про відносну залежність старіння вищих психічних функцій від вікових змін патологічного характеру. Наприклад, Е. Резерфорд, Д. Россіні, Е. Фальконе перебували в хорошій фізичній формі в пізній період свого життя, проте їх творча продуктивність у цей час була низькою. І навпаки, фізично хворі Б. Барток, Р. Вагнер, Ч. Дарвін, П. Ре-

нуар, М. Фарадей, Ель Греко зробили вагомий внесок у світову культуру в пізній період онтогенезу. А. Ейнштейн страждав на атеросклероз, проте це не вплинуло на продуктивність його праці (Bodalyev, 2003).

Досліджуючи творчу діяльність науковців віком від 23 до 69 років, С. Ф. Рибалко (Rybalko, 1988) виявив відсутність безпосередньої залежності креативності від статі й віку. Виражені мотиви творчості й цілеспрямованість реалізуються в діяльності тільки тоді, коли розвинені такі особистісні риси, як працьовитість, наполегливість, організованість. Якщо вести мову про звуження кола інтересів людей цього віку і відповідно перебудову їх психіки (інтелекту, пам'яті, мислення, потреб та ін.), для яких притаманні критичність у сприйнятті нового, догматичність мислення тощо, то це перш за все стосується осіб, які не розвинули в собі творчого начала. Так, Епікур закликав до заняття філософією в будь-якому віці, зауважуючи, що ніхто не буває ні недозрілим, ні перезрілим для здоров'я душі. Інволюційні процеси у дорослої особистості стабілізуються шляхом саморозвитку, який сприяє підвищенню еволюційно-творчого рівня зрілої людини. Продуктивність осіб, які займаються творчою працею, до кінця життя знижується повільно і поступово. У багатьох із них після 50–60 років нові ідеї та замисли з'являються частіше, ніж раніше. Так, композитори в пізньому онтогенезі прагнуть до більшої чіткості й завершеності власних творів, які не менш виразні й мелодійні, ніж раніше.

Позитивною особливістю вікових змін є те, що такі процеси, як визначення проблеми, вибір стратегії, селективне порівняння і комбінування із віком стають більш ефективними. Розвивається й діалектичне мислення (постановка проблеми у вигляді тези-антитези), що виявляється в пошуку гармонії і стримуванні напруги. І хоча інтелектуальні процеси зазнають негативних вікових змін (щодо розумової гнучкості, дивергентного мислення, селективної уваги тощо), усе ж таки їх зниження більше приписують артефакту, породженому методикою дослідження. Ідеться про використання тестів для визначення загальних здібностей, що майже не пов'язані зі здібностями в конкретних галузях діяльності, які з віком стають усе специфічнішими. Тут можна говорити про уповільнення переробки інформації, що частково пояснює зниження творчої продуктивності в кінці життя (Lyubart, 2009). У той же час у літніх людей наявність значних накопичених знань може компенсувати уповільнення сприйняття інформації, більше того, здатність старих людей до творчої адаптації вища, ніж може здатися. Щодо погіршення здоров'я та усвідомлення настання старості, то ці фактори можуть обумовлювати появу нових напрямків у творчості. Важливу роль тут відіграє такий чинник, як особистісні особливості індивіда, його готовність до розвитку, уміння йти «у ногу з часом», не зупиняючись на старих знаннях, відкритість до інновацій, нового досвіду, потреба в самореалізації. Водночас у віці пізньої дорослості відбувається зменшення толерантності до невизначеності, фрустрація гальмує творчу активність, схильність до ризику зменшується. На думку К. Роджерса (який посилається на власний досвід), для віку пізньої дорослості характерні продуктивність наукової, науково-організаційної, психотерапевтичної та педагогічної діяльності. Серед змін, яких зазнає особистість, дослідник виокремлює зміну стилю життя, розвиток інтуїтивної сфери особистості, що є результатом характерної для пізніх років життя активності людини в інтеграції нею цілісного життєвого досвіду (Rodgers, 1997).

Учені похилого віку найчастіше цікавляться релігійною, філософською, медичинською (включаючи геронтологію) тематиками, вони схильні до узагальнень та теоретизувань. Заслуговує на увагу аналіз самореалізації особистості в онтогенезі (Rudkevych, 2000) за допомогою співвідношення її вікових особливостей із домінуючою стадією творчого процесу (за Г. Воллесом). Зрозуміло, що цей поділ умовний, оскільки чітке чергування стадій, які здебільшого накладаються одна на одну, – досить рідкісне явище. Відповідно до теорії «творчого мислення», у якій

дослідник виокремив чотири стадії: підготовки, «визрівання», натхнення та перевірки, можна не тільки розглядати творчий процес особистості як сукупність його складників – стадій, але й співвідносити останні з особливостями їх прояву у віковій градації (диференційовано). Перша стадія (підготовки) характерна для періоду, коли особистість здобуває знання, вміння через систему освіти (школа, ВНЗ тощо), де діяльність в основному має репродуктивний і наслідувальний характер. У другій стадії відбувається «визрівання» творчих задумів, ідей. Третя стадія «активізується» в роки молодості, ранньої та середньої дорослості (найпродуктивніший період життя), саме тоді вчені роблять найвизначніші відкриття, генерують найбільше ідей. Нарешті остання – четверта стадія – передбачає перехід особистості до генералізації, узагальнення, трансляції та ретрансляції творчого досвіду всіх попередніх вікових етапів життя (керівництво колективом, науковою школою, педагогічна діяльність, написання книг, підручників із даної проблематики тощо), написання історії власного життя. Причому якщо найвидатніші вчені й митці більше часу витрачають на навчання і підготовку до періоду «акме», то у вибірці менш відомих діячів науки та мистецтва, навпаки, триваліший період генералізації і пострепродуктивний. У той же час у вибірці з видатними ученими і митцями період навчання, як і творчості, відбувається одночасно, а в іншій вибірці (менш відомі особистості) періоди навчання, творчості та пострепродуктивний період мають чітку диференційованість. Таким чином, дослідники (Rudkevych, 2000; Lyubart, 2009) констатують, що в житті видатних особистостей мотивація до творчості домінуюча, а тому суб'єкт стає толерантним до старіння.

Проаналізуємо дослідження (Kulichkin, 2012), у яких вивчено вплив фактора «поколінної ідентичності» на творче довголіття особистості. «Другу хвилю» як нове зростання активності людини, яка досягла 80-річного віку, К. Мартиндейл називає «феноменом Вордсворта» (від імені англійського поета Вільяма Вордсворта (1770–1850)). Ідеться про відповідність творчої особистості «духу її епохи», яка стосується не тільки періоду зрілості, але й старості й обумовлена типом переробки людиною інформації (когнітивним стилем) – аналітичним чи синтетичним (функціональна асиметрія кори великих півкуль мозку) і збігом/незбігом його із типом, актуалізованим на даному етапі суспільного розвитку. Якщо запит суспільства конгруентний внутрішнім диспозиціям особистості на творчий стиль, а отже, він затребуваний, творча продуктивність особистості зростає, відповідно активується потреба суспільства на її творчі доробки. Звернемо увагу й на те, що у творчих особистостей спрямованість інтересів, спеціалізація обумовлюють екстенсифікацію інтересів і роду занять, де їх різнобічність забезпечує достатній простір для творчості і в межах одного виду діяльності. Багатогранними і різнобічними були інтереси А. Ейнштейна, який захоплювався літературою і грав на скрипці; Н. Вінера, який писав романи; Е. Делакруа, який захоплювався математикою; Б. Шоу, який цікавився бактеріологією. Різнобічні інтереси мали Г. Галілей, Ж. Д'Аламбер, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Леонардо да Вінчі та багато інших видатних учених і митців (Rudkevych, 2000). Екстатичний стан, зумовлений творчим процесом, може компенсувати нестачу фізичних сил і здоров'я (за рахунок природних ендогенних опіатів – ендорфінів), цілісна пам'ять – компенсувати погіршення розумових здібностей, цілісне (багатоелементне) сприйняття – вікове погіршення послідовно-логічного рівня, посилення здатності до осяяння і натхнення – замінити творчий запал юності й зрілості (Gerasymchuk, 2012).

Творчу продуктивність до глибокої старості зберігають люди, яким притаманні вільнодумство, незалежність поглядів, тобто якості, характерні для юності. У структурі їх здібностей оптимально поєднані здатність до творчості із рефлексивним інтелектом (Druzhynin, 2002). Творча продуктивність залежить від рівня освіченості, роду занять, зрілості особистості. Великий досвід творчого працівника у похилому віці веде до інших, узагальнюючих праць. Відсутність нових ідей

не може бути показником продуктивності, оскільки в цьому віці можливі творче переосмислення уже зробленого, зміна форм діяльності тощо. А тому можемо зробити висновок, що творча продуктивність у період пізнього онтогенезу є швидше не кількісною, а якісною його характеристикою.

Висновки. Характеризуючи творчу діяльність літньої людини, слід враховувати рівень збереження фізичної та психічної організації, творчих здобутків, рівень розвитку потенціалу і її готовність до творчої діяльності в даний період. Тільки за таких умов можна говорити про її творчу продуктивність не тільки стосовно «третього стилю» життя, а й відповідно до європейських цінностей, зважаючи на тенденцію до збільшення тривалості життя людини в недалекому майбутньому й щодо «четвертого стилю життя».

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні фізіологічних і психологічних механізмів впливу творчої активності людини на її довголіття; формування життєстійкості в надскладних умовах життя; мудрості старості тощо.

Бібліографічні посилання

- Anan'yev, V. G. (2001), *Man as an object of learning [Chelovek kak predmyet poznaniya]*, Peter Press, Saint Petersburg.
- Antsyferova, L. I. (2006), *Person's development and Gerontopsychology problems [Razvitiyelichnosti i problemy gerontopsichologii]*, Moscovsky institute psichologii: regionalna akademiya nauk, Moscow.
- Baltes, M. M., & Carstensen, L. L. (1996), "The process of successful ageing", *Ageing and Society*, No. 16, pp. 397–422.
- Berezina, T. N. (2010), "Creative activity in the structure of the selfhood as a factor in the approval of anti-ageing" ["Tvorcheskaya aktivnost' v structure samootnosheniya i utverzhenii samosti kak factor antistareniya"], *Mir psichologii – The World of Psychology*, No 4, pp.130–141.
- Bodalyev, A. A. (2003), *How to become great and outstanding? [Kak stanovyatsya velikim i vydayushchimisya?]*, Moscow Institute Press, Moscow.
- Gerasymchuk, I. M. (2012), *Theory of creativity: structure of intellect [Teoriya tvorcheskogo protsesa: struktura razuma]*, Izdatelskoye predpriyatiye "Edel'veys", Kiev.
- Gonchar, O. T. (2003), *Dairies in 3 Volumes. Volume 3 [Shchodennyky: U 3 tomach. Tom 3]*, Veselka Press, Kiev.
- Druzhynin, V. N. (2002), *Psychology of general abilities [Psichologiya obshchich sposobnostey]*, Peter Press, Saint Petersburg.
- Kulichkin, P. A. (2012), "Generational identity and the phenomenon of creative longevity" ["Pokolencheskaya identichnost i fenomen tvorcheskogo dolgoletiya"], *Mir psichologii – The World of Psychology*, No 1, pp. 68–75.
- Lyubart, T. (2009), *Psychology of creativity [Psikhologiya kreativnosti]*, Kogito-Centre Press, Moscow.
- Mishchykha, L. P. (2014a), "Psychological anti-aging", *European Science Review*, No 2 April-March, Vienna.
- Mishchykha, L. P. (2014b), "Creative experience as an integral component of the creative potential of personalities during late adulthood" ["Tvorcheskyy opyt kak integral'naya sostovlayushchaya tvorcheskogo potentsyala lichnosti v period pozniy vzroslosti"], *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Filosofiya. Psichologiya. Sotsiologiya – Perm University Bulletin. Series: Philosophy. Psychology. Sociology*, Vol. 1 No 2, pp. 118–125.
- Rodgers, K. P. (1997), *View on psychotherapy. A human formation [Vzgliad na psichoterapiyu. Stanovleniye cheloveka]*, Progress, Moscow.
- Rudkevych, L. A. (2000), "Age dynamics of self-realization" ["Vozrostrnaya dinamika samorealizatsii lichnosti"], in Rudkevych, E. F., Rybalko, E. F. (Eds.) *Psychology in the works of local psychologists*, Peter Press, Saint Petersburg, pp. 297–305.
- Rybalko, E. F. (1988), "Psychological rehabilitation of the elderly in the production" ["Psichologicheskaya reabilitatsiya pozhylych na proizvodstvie"], *Gerontologiya i geriatriya – Gerontology and geriatrics*, Vol. 1 No 9, pp. 48–59.

Надійшла до редакції 28.03.2015